

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદની ભૂમિકા

ગામેતી જમનાબહેન હિરાભાઈ

પીએચ.ડી સંશોધક, ગુજરાતી વિભાગ, હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ,પાટણ

તુલનાત્મક સાહિત્યની વિભાવના

માનવજીવનમાં તુલના એ તેના વ્યવહારનો એક હિસ્સો બની ગઈ છે. તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં કોઈને કોઈ રીતે તુલના થતી જ રહેતી હોય છે. માનવજીવનમાં તુલના જેટલી સંકળાયેલી છે તેટલી જ સાહિત્યમાં છે. તેથી, સાહિત્યમાં તુલનાત્મક અભ્યાસની અનિવાર્યતા ફલિત થાય છે. સાહિત્યના અભ્યાસમાં ભૂતકાળથી જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અજમવાય છે જેમાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં 'તુલના'નો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. કોચના મંતવ્ય મુજબ આપણે તુલનાત્મક સાહિત્યની ચર્ચા કરવામાં વિવેચનનાં જે ધ્યેયો હતા તેનું જ પુનરાવર્તન કરી રહ્યા છીએ. તેથી 'તુલનાત્મક' સાહિત્યના વિવેચન માટે અનેક પદ્ધતિઓ છે. તેમાં 'તુલનાત્મક' પદ્ધતિ છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં વિશેષ પ્રકાશમાં આવતી જણાય છે. સાહિત્ય વિવેચનની દિશામાં આ પદ્ધતિ નવી છે.

ઈ.સ.૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે પોતાની બહેનને લખેલ એક પત્રમાં પહેલીવાર 'કમ્પેરેટિવ લિટરેચર્સ' (Comparative Literatures) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેઓએ લખ્યું "How plain it is now, though an attention to the comparative literatures for the last fifty years might have instructed any one of it, the England is in a certain sense for behind the continent..."^૧ (તુલનાત્મક સાહિત્યો તરફના છેલ્લાં પચાસ વર્ષોના લક્ષથી કોઈને

પણ કંઈક શીખવા મળ્યું હશે તો પણ એ કેટલું સ્પષ્ટ છે કે ઈંગ્લેન્ડ અમુક ચોક્કસ અર્થમાં આખા ખંડ કરતાં કેટલું બધું પાછળ છે.)

અહીં 'તુલના'નો અર્થ, કયું સાહિત્ય અન્ય કરતાં ચઢિયાતું-ઊતરતું છે, એવું નક્કી કરવાનું એક માત્ર સાધન હોય એવું લાગે છે. એટલે સાહિત્યના મૂલ્યાંકન વિવેચનની એક પદ્ધતિ છે એ નક્કી કહી શકાય. પરંતુ અન્ય પદ્ધતિથી એ કઈ રીતે અલગ તરી આવે એ જાણવા અને સમજવા માટે આપણે 'તુલનાત્મક સાહિત્ય'ના અર્થને વિસ્તૃત રીતે વિસ્તારથી સમજીએ.

તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે તુલનાના આધારે કરવામાં આવેલું વિવેચન. તુલનાના આધારે કરેલા સાહિત્યના મૂલ્યાંકન-વિવેચનને જ તુલનાત્મક સાહિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 'તુલનાત્મક' શબ્દનો સરળ અર્થ જોઈએ તો તુલનાત્મક એટલે જેની તુલના કરવામાં આવે તે અથવા જેની સાથે તુલના કરવામાં આવે તે. ટૂંકમાં તુલનાત્મક સાહિત્ય એટલે તુલનાનાં આધારે કરવામાં આવતું સાહિત્ય વિવેચન. આ રીતે તુલનાનાં આધારે કરેલા સાહિત્યના અભ્યાસને તુલનાત્મક સાહિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં બે કૃતિઓ, બે સર્જકોના સમગ્ર સર્જનનો, બે ભાષાના સાહિત્યનો કે બે સાહિત્ય પરંપરાનો અભ્યાસ થતો હોય છે. આ રીતે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ થતો અભ્યાસ

અનેક નવી દિશાઓ ખોલી આપનારો નીવડી શકે.

તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસ ક્ષેત્રની સીમારેખાઓને સ્પષ્ટ કરતી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

૧) જે.એ.કડન

“Comparative literature is the examination and analysis of the relationships and similarities of the literatures of different peoples and nation” (વિવિધ પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્યોના સંબંધો અને સામ્યોનું પરીક્ષણ અને પૃથ્થકરણ એટલે તુલનાત્મક સાહિત્ય”)

૨) પિકોઇસ અને રૂસો :

“Comparative literature: analytical description, methodical and differential comparison, synthetic interpretation of interlinguistic and inter culture literary phenomena through history criticism and philosophy in order the better to understand literature as a specific function of the human mind.” (તુલનાત્મક સાહિત્ય: માનવ માનનાં એક વિશિષ્ટ કાર્ય તરીકે સાહિત્યને સમજવાની તક પૂરી પાડે છે. એમાં ઇતિહાસ, વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા આંતર ભાષાકીય અને આંતર સાંસ્કૃતિક સાહિત્યની ઘટનાઓનું વિશ્લેષનાત્મક વર્ણન, પદ્ધતિસરની અને વિશિષ્ટ તુલના તથા સંકલનાત્મક અર્થઘટન કરવામાં આવે છે.)

અનુવાદની વિભાવના

ગુજરાતીમાં અનુવાદ એટલે ‘કહેલું ફરીફરી કહેવું તે’, ‘કહેલી વાત સમજૂતી સાથે ફરી કહેવી તે’, ‘ભાષાંતર’, ‘તરજુમો’, ‘પુનરુક્તિ’ વગેરે અર્થો થાય છે. સંસ્કૃતમાં ‘અનુવાદ’ તત્સમ શબ્દ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે તે ‘વદ’ ધાતુ પરથી

બનેલો છે. ‘વદ’ એટલે બોલવું અથવા કહેવું ‘વદ’ ધાતુની સાથે ‘ઘઙ્ઞ’ પ્રત્યય લાગવાથી તે ભાવવાચક સંજ્ઞા ‘વાદ’ બને છે. વાદ એટલે કહેવાની ક્રિયા અથવા કહેલી વાત. ‘વાદ’ ની આગળ ‘અનુ’ ઉપસર્ગ લગાડવાથી અનુવાદ શબ્દ બને છે. જ્યારે ‘ઉપસર્ગનો અર્થ સામાન્ય રીતે ‘પછી’ એવો થાય છે. આ રીતે અનુવાદ એટલે સંસ્કૃત પ્રમાણે ‘કહ્યા પછી કહેવું’ એમ થાય છે. અંગ્રેજીમાં ‘અનુવાદ’ માટે ‘TRANSLATION’ શબ્દ વપરાય છે. આ અંગ્રેજી ટ્રાંસલેશન શબ્દ લેટિનના મૂળ બે શબ્દો ‘TRANS’ અને ‘LATION’ પરથી બનેલા છે. એટલે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં લઈ જવું એજ ધરાવે છે. જેમ કે ફ્રેંચ (Traduire), જર્મન (Ubersetzen), ચીન (Fan-i), રશિયા (Perevode), સ્પેન (Traslador) વગેરે શાબ્દિક અર્થ મળે છે.

અનુવાદની અનેકાધિક પરિભાષા જોઈએ તો નોઈડાના મંતવ્ય મુજબ અનુવાદ એટલે મૂળભાષાના સંદેશને નજીકથી અને સમાનતાથી લક્ષભાષામાં રજૂ કરવું. જેમાં પ્રથમ સ્થાન અર્થને અને બીજું સ્થાન શૈલીનું છે. ડૉ. જોહન્સનના મંતવ્ય મુજબ અનુવાદ એટલે મૂળભાષાનો અર્થ સાચવીને બીજી ભાષામાં અવતરણ કરાવવું. પીટર ન્યૂમાર્કના મતે અનુવાદ એક શિલ્પ છે. જેમાં એક ભાષામાં લખાયેલા સંદેશના સ્થાને બીજી ભાષામાં તે જ સંદેશને મૂકી આપવો. ભાષાવૈજ્ઞાનિક જે.સી. કૈટફોર્ડના મતે અનુવાદ એટલે મૂળભાષાની પાઠ્યસામગ્રીનું બીજી ભાષાની પાઠ્ય સામગ્રીમાં સમતુલીત પ્રત્યારોપન છે. રોમન જૈકબસનાં કહેવા મુજબ ‘ભાષાઓ વચ્ચેનો અનુવાદ એટલે એક ભાષાના શાબ્દિક પ્રતિકોની અન્ય ભાષાના શાબ્દિક પ્રતીકો

દ્વારા વ્યાખ્યા' તો જેમ્સ હોલ્મેસના મતે 'બધા પ્રકારનું અનુવાદકાર્ય વિવેચનાત્મક વ્યાખ્યા છે.' વગેરે વિદ્વાનોએ પોત પોતાની રીતે અનુવાદને વ્યાખ્યામાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદની ભૂમિકા

તુલનાત્મક અભ્યાસમાં સામાન્ય રીતે કોઈ પણ બે ભાષાની કૃતિઓ મૂલવવાની હોય છે. ત્યારે આનુવાદ વગર શક્ય નથી. તેથી અનુવાદની કામગીરી પાયાની અને અત્યંત મહત્વની બની રહે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં અનુવાદનો આધાર લીધા વિના આપની પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. એ સત્યનો સ્વીકાર સહજ પણે કરવો પડે. સારા અનુવાદક માટે અનુવાદિત કૃતિ જે મૂળ ભાષામાં હોય તેનું અને જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય તેનું એમ બંને ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અનુવાદનું કામ અનુવાદક માટે હકીકતમાં એક મોટો પડકાર છે. કારણ કે અનુવાદક માટે મૂળની ભાષા સમૃદ્ધિને પોતાની ભાષામાં ભાવ સાથે પ્રગટ કરવું લોઢાના ચણા ચાવવા બરાબર થઈ પડે છે. આ કામ બંને ભાષામાં પ્રભુત્વ ધરાવનાર અનુવાદક માટે જ શક્ય બની શકે છે.

અનુવાદકે મૂળ ભાવોને, ખૂબીઓને, જાળવી રાખીને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવાનો હોય છે. તેના વિષે જહોન કોનીઝ્ટ કહે છે કે, "લેખકે જે કંઈ કહ્યું છે, અનુવાદકે તેનો અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન તો કરવાનો જ છે; પરંતુ જે રીતે, જે પ્રકારે કહ્યું છે તેના પરિપાલનનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ."

આ રીતે આપણે જુદી જુદી ભાષાની પ્રશિષ્ટકૃતિઓનો અનુવાદના માધ્યમથી અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ. દેશ-વિદેશની મહત્વની કૃતિઓનો અભ્યાસ આ રીતે શક્ય

બન્યો છે. એ ભાષાથી આપણે અજાણ છીએ પરંતુ તે ભાષાની કૃતિનો ભાવ, આકાર, સ્વરૂપ, સાંસ્કૃતિ, આસ્વાદ, સમીક્ષાને આપણે પામી શકીએ છીએ. એ અનુવાદના માધ્યમથી જ શક્ય બન્યું છે. આપના દેશ પ્રાચિન સંસ્કૃત ગ્રંથોનો આપણે ગુજરાતી ભાષામાં વાંચી શકીએ છીએ. આ રીતે ઉત્તમ સાહિત્યનો પ્રચાર પ્રસાર વધતો જાય છે. તેનું એક ઉદાહરણ જોઈએ. જો રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીતાંજલી'નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રગટ ન થયો હોત તો તેમને 'નોબેલ પુરસ્કાર' ભાગ્યે જ મળત. આ રીતે અનુવાદનું મહત્વ સ્વયં સિદ્ધ છે. દરેક ભાષાના સાહિત્યક્ષેત્રમાં અનુવાદનું કાર્ય સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસને સરળ અને સૂચારુ બનાવે છે.

તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસી માટે અનુવાદની પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ મહત્વની છે. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદનું મહત્વ દર્શાવતા વિલ્હેમ વન હમ્બેલ્ટે કહ્યું છે કે, "One of the labours most essential to any literature: partly because it introduces those ignorant they would never come to know and this is an important gain for any nation : but partly also, and especially, because it widens the capacity for meaning and expression possessed by one's own language." કોઈપણ સાહિત્ય માટે આવશ્યક પુરુષાર્થ પૈકી એક આ છે: અંશતઃ આ એટલા માટે આવશ્યક પુરુષાર્થ છે કે તે પરભાષાઓ ન જાણનારને કલાના સ્વરૂપ તથા માનવ જાતિનો પરિચય કરાવે છે. જે અન્યથા તેઓ ન કરી શક્યા હોત અને કોઈપણ દેશ માટે આ મહત્વની ઉપલબ્ધિ છે. અંશતઃ અને ખાસ કરીને આ એટલા માટે પણ આવશ્યક પુરુષાર્થ છે કે તે પોતાની (અર્થાત અનુવાદની) ભાષામાં રહેલા અર્થ અને અભિવ્યક્તિના સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરે છે."

ઉપરોક્ત વર્ણનનાં સંદર્ભમાં વિચાર કરતાં ભારતીય સાહિત્યકાર અને વિચારક કાકાસાહેબ કાલેલકર અનુવાદને ‘સંસ્કૃતિ એલચી’ કહ્યો છે તે ઉચિત લાગે છે. તો નગીનદાસ પારેખના મતે, “અનુવાદ એ જગતના સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું મહત્વનું સાધન હોઈ, એ આપણા દેશની વિચારણા અને સર્જન પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજે છે, તેની દ્રષ્ટિ મર્યાદાને વિશાળ બનાવે છે અને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓએ મેળવેલી સિદ્ધિનાં દર્શન કરવી એવો જ પુરુષાર્થ કરવાની આપણને પ્રેરણા આપે છે.”

આ રીતે પ્રાચીન સમયથી આપણો અનુવાદ સાથે ધનિષ્ઠ નાતો રહ્યો છે. જે આજે વિસ્તરીને, વિકસીને માનવસૃષ્ટિનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું છે. આજના યુગમાં તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદનું મહત્વ માત્ર ભાષાસાહિત્ય પૂરતું ના રહેતાં તે આપણી સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક અને રાષ્ટ્રીય એકતા, અખંડિતતાનું માધ્યમ બની ગયું છે. રાષ્ટ્રીય ભાષાઓની સીમા ઓળંગી વૈશ્વિક ભાષા સાહિત્ય અને ચિંતન, ટેકનોલોજી, વૈજ્ઞાનિક અનેકવિધ શોધોનો જરૂરિયાત પૂરી કરે છે. જેથી પરસ્પરના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરે છે. મનુષ્યએ વૈશ્વિક સાહિત્ય અભ્યાસ, તુલનાત્મક સાહિત્ય, આંતરરાષ્ટ્રીય- આંતરરાજ્યનાં વ્યવહાર માટે, અન્ય ભાષાના રસાસ્વાદ માટે, અન્ય સંસ્કૃતિ- જીવન- પરંપરા જાણવા માટે જેવા જુદા જુદા હેતુથી અનુવાદનો સહારો લેવો પડે છે. આપણો બહુભાષી દેશની એકતા, અખંડિતતા અને સંસ્કૃતિની વિરાસતની માવજત, જાળવણી માટે અનુવાદ આવશ્યક અંગ બની રહે છે.

આપણે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અન્ય ભાષા જાણવી અશક્ય છે. ત્યારે

વિક્ષવાનો દ્વારા થયેલ જે તે ભાષાના સાહિત્યકૃતિની અનુવાદિતકૃતિ ઉપલબ્ધ બનતા તેનો અભ્યાસ આપણા માટે સરળ બની રહે છે. આ અનુવાદનું સૌથી મોટું જમા પાસું છે. આપણે જે તે ભાષા સુધી ન પહોંચતા તે અનુવાદથી આપણે સાહિત્યમાં રહેલા વિચાર, સંવેદના, લાગણી, ભાવ- પ્રતિભાવ, સંસ્કૃતિ, ટેકનોલોજી વગેરેનો આપણા મનના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરીને જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ.

આજના સમયમાં અનુવાદ ક્ષેત્રે કમ્પ્યુટર, સોફ્ટવેર, ઇન્ટરનેટ અને તેની સાથે જોડાયેલી ટેકનિકલ પ્રક્રિયાના વિકાસ અને વિસ્તારને કારણે અનુવાદની પરંપરાગત પદ્ધતિમાં ઘણાં મોટા પાયે પરીવર્તન આવ્યું છે. હવે અનુવાદનું કામ કમ્પ્યુટર વડે કરવામાં આવે છે. ઓનલાઈન શબ્દકોશ, કમ્પ્યુટર અસિસ્ટેડ ટ્રાન્સલેશન(CAT) જેવા સાધનો અને સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં વિવિધ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી અનુવાદક આજે ઔવાદ કરે છે. એટલે કે મશીન પોતે અનુવાદ કરતું નથી, પરંતુ તે અનુવાદ કાર્યમાં માણસની મદદ કરે છે. કમ્પ્યુટર અસિસ્ટેડ ટ્રાન્સલેશન પ્રમાણિત શબ્દકોશ અને વ્યાકરણને લગતા સોફ્ટવેર હોય શકે છે. તેની સાથે, તેમાં ટ્રાન્સલેશન મેમરી (અનૂદિત વાક્યોની સ્મૃતિ) પણ હોય છે. જેમાં સ્રોત ભાષાનું પ્રત્યેક વાક્ય અને અનુવાદ દ્વારા થનારા તેના અનુવાનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવે છે, જેથી આગળ જ્યારે ક્યાક પણ તે સ્રોત વાક્યનો અનુવાદ કરવાનો આવે ત્યારે અનુવાદ કે ફરીને તેનો અનુવાદ ન કરવો પડે. આથી અનુવાદની ઝડપ વધે છે. પરંતુ એ જુદા અર્થમાં વપરાય ત્યારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. તેથી મશીની અનુવાદ કરતાં અનુવાદકે ખૂબ ધ્યાન રાખીને

ઉપયોગ કરવો અનિવાર્ય બને છે. નહીં તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. કોઈપણ સોફ્ટવેર અથવા મશીન હજુ સચોટ અનુવાદ કરી શકવા માટે સક્ષમ કે સમર્થ નથી. એ બાબતનો આપણે ખ્યાલ રાખવો પડે. આ રીતે તુલનાત્મક સાહિત્યમાં ડગલેને પગલે અનુવાદની મૂળભૂત ભૂમિકા રહેલી છે.

સંદર્ભ

૧) 'તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ' – પરીખ,
ધીરુભાઈ / પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. પૃ.
૨૮